

НАМІНАЦЫІ ПАСЕСІЎНАГА ТЫПУ
Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ДЗЕЛАВОЙ ПІСЬМЕННАСЦІ
(на матэрыяле “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”)

У мове старабеларускіх дзелавых помнікаў знайшлі адлюстраванне шматлікія найменні падаткаў, пошлін, плацяжоў і штрафаў. Так, намі на матэрыяле “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, яго картатэкі і асобных кніг Літоўскай метрыкі былі сабраны 518 аднаслоўных і 258 неаднаслоўных такіх назваў выплат, якія з’яўляюцца цікавымі для вывучэння ў анамасіялагічным аспекце, і 44 адзінкі асоб-зборшчыкаў (41 аднаслоўнае найменне і 3 неаднаслоўных): *бочечное* ‘пошліна з тавараў, аб’ём якіх вымяраўся бочкамі’, *закосное* ‘грашовы падатак за кашэнне сена’, *помостное* ‘маставая павіннасць’, *поденное* ‘плата за адзін дзень работы’, *вина панская* ‘штраф з пана за няўку ў суд’¹ і г.д.

Структура вытворных найменняў уключае ў сябе анамасіялагічную прымету і анамасіялагічны базіс. “Анамасіялагічны базіс – гэта зыходнае паняцце анамасіялогіі, якое дазваляе аднесці данае слова да класа слоў з тоесным граматычным значэннем (тое, што ляжыць у аснове абазначэння). У анамасіялагічнай прымеце выражаецца паняцце аб асноўных адзнаках, якасцях названай рэальнасці, а таксама адносіны паміж імі, якія ўсталёўваюцца ў працэсе назвы (тое, што ўдакладняе асноўны змест паняцця, якое абазначаецца, абмяжоўваючы яго або канкрэтызуючы)” [4, с. 34]. У манаграфіі “Тыпы прадметных найменняў у мове старарускай дзелавой пісьменнасці” Т. Р. Трафімовіч вылучае пяць анамасіялагічных прыкмет (агентыўная, аб’ектная, нумаральна-тэмпаральная, пасесіўная, лакатыўная) і на іх аснове – пяць тыпаў вытворных найменняў (агентыўны, аб’ектны, нумаральна-тэмпаральны, пасесіўны і лакатыўны) [3].

Катэгорыя пасесіўнасці адносіцца да адной з найбольш старажытных моўных катэгорый. У яе аснове ляжыць паняцце пасесіўнасці, пад якім разумеюць пэўныя адносіны паміж дзвюма асноўнымі субкатэгорыямі – прыналежнасць і валоданне, калі паміж імі складаюцца адносіны пэўнага характару. “Катэгорыя пасесіўнасці – гэта полісістэмнае моўнае адзінства, што фарміруецца разнастайнымі моўнымі сродкамі, сярод якіх – прыналежныя прыметнікі, прыналежныя займеннікі, родны і давальны склоны назоўнікаў, дзеясловы тыпу *даць, мець, належаць*” [2, с. 51]: *вни мнѣ не давали всмѣ годовѣ того поклони, и теперь ми дали всмѣдесять грошей* (КСД, 183, 1514); *тотъ отчичъ Войтко ... самъ тую землю держати и пахати и податки съ нее до скарбу господарьского платити, пополняти зможетъ* (АВК, XVII, 300, 1541); *За покоморное отъ пана Митни Шевца дошло до рукъ нашихъ* (ИЮМ, I, 126, 1681); *вси станове ... поступили, для обороны тежъ земской ... платъ посполитый земскій, серебицизну съ людей своихъ тяглыхъ, отъ каждой сохи оромѣхъ попятти грошей* (АЗР, III, 43, 1551) і г.д.

У дадзеным артыкуле робіцца спроба разгляду анамасіялагічнай структуры старабеларускіх найменняў падаткаў, пошлін, плацяжоў і штрафаў, якія маюць значэнне пасесіўнасці.

Абагуленая анамасіялагічная прымета пасесіўнага тыпу паказвае на прыналежнасць, канкрэтная падкрэслівае, каму належыць аб’ект (асобе / групе асоб /

¹ Прыклады падаюцца па: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1–37 [1].

калектыву), а прыватная называе менавіта таго, каму належыць аб'ект [3, с. 111–112]: *ордынщина, татарщина, тивунцизна (тивунщина, цивунщина)*. Да вытворных прадметных найменняў такога тыпу адносяцца тыя, у якіх прысутнічае пасесіўная прымета па прыналежнасці або валоданні.

У старабеларускіх дзелах помнікаў назвы пасесіўнага тыпу ўжываліся з суфіксамі **-щизн-**: *тивунцизна*; **-щин-**: *ордынщина, татарщина, тивунщина, цивунщина*. Так, у найменні *татарщина* абагуленая аномасіялагічная прымета паказвае на прыналежнасць, канкрэтная аномасіялагічная прымета называе, на карысць каго збіралі падаткі, а прыватная аномасіялагічная прымета іх называе. Такім чынам, *татарщина* – гэта падатак, які плацілі татарам.

Напрыклад, *ордынщина* ‘падатак на карысць Арды’: *они зьдавна з волостью нашою Свислоцкою городы рубливали и ордынщину давали* (КЗ, 727, 1499); *татарщина* ‘падатак, які плацілі татарам’: *отпустили есмо татарщину грошей 15* (РПП, 330, 1492); *тивунцизна (тивунщина, цивунщина)* ‘падатак у карысць цівуна’: *цивунщины* *установил панъ Гетко писаръ на мѣсто и волость осемдесятъ копъ грошей широкихъ* (АСД, III, 10, 1548); *тивунщины съ тое части на выждчого дають съ того жъ села Гнѣздиловского меду пудъ и польосма гроша литовскихъ* (АВК, XVI, 11, 1555). З разгледжаных прыкладаў бачна, што для ўтварэння аднаслоўных назваў падаткаў у помніках дзелавай пісьменнасці старабеларускай мовы быў распаўсюджаны суфіксальны спосаб.

У старабеларускай мове для абазначэння падаткаў, плацяжоў, пошлін, штрафаў ужываліся і неаднаслоўныя найменні, якія можна аднесці да пасесіўнага тыпу. У такіх намінацыях часцей прыналежнасць выражалася прыметнікамі, якія паказвалі, на карысць каго трэба было плаціць або з каго браліся грошы: *вина господарская* ‘штраф на карысць гаспадара’, *вина духовная* ‘штраф за парушэнне царкоўна-рэлігійных норм’, *вина панская* ‘штраф з пана за няўку ў суд’, *вина правная* ‘штраф за знявагу суда’, *вина статутная* ‘штраф, вызначаны статутам’, *вина судовая* ‘штраф на карысць суда’, *вина урядовая* ‘штраф на карысць урада’; *дань церковная* ‘від пабору на карысць царквы’, *куница змирская (смирская)* ‘від пабору ў карысць князя’, *куница замонастырская, соборная (зборная)* ‘від пабору духавенства на карысць епіскапа’, *мыто господарское* ‘пошліна на карысць гаспадара’, *податокъ господарский* і *подачка господарская* ‘від спецыяльнага пабору’. Разгледзім некаторыя з іх: *за вину господарскую, которую они до скарбу господарского заплатили... увезаломъ и подаломъ въ року теперешнемъ* (КСД, 28, 1586); *платившы вины урядовые и стороне шкоды, предъ се тая угода наша въ кожного вряду при зуполной моцы вечными часы зостати маеть* (ИЮМ, VIII, 296, 1610); *Жаловали намъ вси священницы мѣста Виленского, штожъ дей небожчикъ Макарей, митрополитъ Кіевскій и всея Руси, ввелъ былъ имъ многіе новины, почаль былъ на нихъ соборные кунцы непомѣрно брати* (АЗР, I, 174, 1498).

Выкарыстоўваліся ў старабеларускіх дзелах помнікаў і некаторыя сінанімічныя бівербальныя найменні: *податокъ господарский* і *подачка господарская*: *волно ему ... того пляцу вжывати и податки господарские полнити* (ИЮМ, XXX, 8, 1577) і *Мает он самъ ... с тое моее половины пляцу и з двора ужывати и податки гдрьские и меские полнити* (АВК, XXXIX, 607, 1579). Але такія канструкцыі былі вельмі рэдкія.

У старабеларускіх дзелах помнікаў не было зафіксавана назваў асоб-зборшчыкаў падаткаў, пошлін і плацяжоў, якіх можна было аднесці да гэтага тыпу.

Назвы найменняў пасесіўнага тыпу суадносяцца з назвай анамасіялагічнай прыметы, якая з'яўляецца матывавальнай для вытворных абазначэння падаткаў, пошлін, плацяжоў і штрафаў. Але паняцце прыналежнасці не адносілася да прадуктыўных пры матывацыі вытворных найменняў: у дзелавых помніках старабеларускай мовы зафіксаваны 5 аднаслоўных назваў (2%) і 16 неаднаслоўных назваў (2%) ад усёй колькасці сабраных найменняў. Таксама трэба адзначыць, што намінацыі гэтага тыпу не мелі паралельнага ўжывання аднаслоўных і неаднаслоўных найменняў.

Прааналізаваны матэрыял паказаў:

- сярод сабраных намінацый ужываюцца назвы, утвораныя шляхам суфіксацыі;

- у старабеларускіх дзелавых помніках неаднаслоўныя найменні разам з аднаслоўнымі адзінкамі ўтваралі сістэму, якая забяспечвала патрабаванні тагачаснай мовы для абазначэння прыналежнасці падаткаў, пошлін, плацяжоў і штрафаў.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове пэўная частка разгледжаных найменняў падаткаў, пошлін і плацяжоў адышла да пасіўнага слоўніка ў сувязі са знікненнем тых рэалій і паняццяў, што ляжалі ў аснове значэнняў гэтых слоў: *ордынщина, татарщина, тивунцизна, вина панская, куница змирская, мыто господарское, податокъ господарский* і г.д. Зараз такія намінацыі ў якасці гістарызмаў прыводзяцца ў слоўніках і выкарыстоўваюцца ў навуковай і мастацкай літаратуры.

ЛІТАРАТУРА

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А. М. Булькі, А. І. Жураўскага. – Мінск : Беларус. навука, 1982–2017. – Вып. 1 – 37.
2. Категория поссесивности в славянских и балканских языках / отв. ред. В. В. Иванов. – М. : Наука, 1989. – 262 с.
3. *Трофимович, Т. Г.* Типы предметных наименований в языке старорусской деловой письменности / Т. Г. Трофимович. – Минск : БГПУ, 2003. – 223 с.
4. Языковая номинация : Виды наименований : сб. ст. / Ин-т языкознания АН СССР; под ред. Б. А. Серебренникова, А. А. Уфимцевой. – М. : Наука, 1977. – 361 с.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

АВК – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, т. I–XXXIX. Вильна, 1865–1915; АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I–V, СПб, 1846–1853; АСД – Археографический сборник документов, т. I–XI, Вильна, 1867–1890; ИЮМ – Историко-юридические материалы, т. I–XXXII, Витебск, 1871–1906; КЗ – Литовская метрика. Книги записей. «Русская историческая библиотека», т. XXVII. СПб, 1910; КСД – Литовская метрика. Книга судебных дел. «Русская историческая библиотека», т. XX. СПб, 1903; РПП – Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском. Вильна, 1867.